

Het dialect is vitaler dan men denkt. Voor moderne begrippen introduceren dialectsprekers bijvoorbeeld dialectwoorden. Hoe taai de levenskracht van de Nederlandse dialecten is, blijkt uit de benamingen voor *spijkerbroek* in de dialecten binnen het Nederlandse-taalgebied.

Tussen spijkerbroek en nagelboks

Het aanpassingsvermogen van dialecten

Marinel Gerritsen - Universitair
Hoofddocent Vakgroep Algemene
Taalwetenschap en Dialectologie, KU
Nijmegen

Vrij recent ontstond in Nederland een nieuw verschijnsel: 'kamperen bij palen die langs lange-afstand-wandelpaden in de grond zijn geslagen en waarbij men zonder verdere plichtplegingen voor één nacht mag kamperen, mits men de regels die op de paal staan in acht neemt' (ANWB Handboek 1992, blz. 83). Om deze manier van kamperen aan te duiden, is het woord *paalkamperen* geïntroduceerd. Dat is maar goed ook, want zou er voor dit begrip geen woord zijn, dan zou de communicatie over paalkamperen maar zeer moeizaam verlopen.

☉ HOE WE DINGEN BENOEMEN

Introductie van een nieuw voorwerp of een nieuw verschijnsel gaat vrijwel altijd gepaard met invoering van een woord dat ernaar verwijst. In de onomasiologie, de tak van taalwetenschap die bestudeert hoe zaken benoemd worden en wat de systematiek daarin is, onderscheidt men zes verschillende mechanismen die een rol spelen bij de benoeming van nieuwe dingen.

Vormgelijkheid. Als een nieuw voorwerp lijkt op een oud voorwerp, kan het woord voor het oude voorwerp voor het nieuwe worden gebruikt. In dat geval krijgt het oude woord er een betekenis bij. Zo kreeg het Engelse *disc* er de afgelopen vijftig jaar de betekenissen: 'grammofoonplaat', 'parkeerschijf' en 'geheugenschijf van een computer' bij.

Samenstelling en afleiding. Naar nieuwe begrippen kan worden verwe-

zen met woorden die zijn gevormd uit bestaande woorden. Samenstelling leverde onder andere op: *boterberg*, *voordeurdeeler*, *seropositief*, *snorfiets*, *waterscooter*, *flitstrein*, *poepzak*, *telefoonsex*. Door afleiding ontstonden onder andere *pulloveria*, *kadette-rette*, *fauteuillerie*, *condomerie*.

Naam van de fabrikant. De naam die de fabrikant van een nieuw voorwerp aan dat voorwerp geeft, kan tot soortnaam worden: *luxaflex*, *linoleum*, *glassex*.

Plaats van herkomst. De plaats waar een voorwerp vandaan komt, kan tot soortnaam worden: *spa*, *port*, *roquefort*, *pers* (zowel het tapijt als de poes).

Opvallende eigenschap. Het nieuwe voorwerp kan worden benoemd naar een opvallende eigenschap ervan: knipperbol, klaverblad, minirok, brommer.

Ontlening. Het nieuwe begrip kan worden aangeduid met een woord dat geheel of gedeeltelijk geleend is uit een andere taal. Dat gebeurt alleen onder twee voorwaarden:

- De taal waaraan ontleend wordt, moet een zeker prestige hebben op het gebied waarnaar het nieuwe begrip verwijst: culinaire termen worden eerder aan het Frans ontleend dan aan het Engels, maar technische termen weer sneller aan het Engels dan aan het Frans.
- De sprekers van de 'ontvangende' taal moeten enige kennis van de 'gevende' taal hebben.

Bij ontlening zijn er nog eens drie verschillende mogelijkheden te onderscheiden. Allereerst kennen we de volledige ontlening: de vorm en de betekenis van het vreemde woord worden volledig overgenomen. Voorbeelden hiervan zijn *aerobics*, *compu-*

ter, *compact-disc* en *swagger* uit het Engels/Amerikaans, *pizza*, *espresso* en *cappuccino* uit het Italiaans, *baklava* uit het Turks. Uiteraard worden deze

woorden lang niet altijd uitgesproken als in de taal van herkomst. Bovendien ontstaat er in de loop der jaren vaak aanpassing aan de woordvormings-

procédés van de ontvangende taal.

De ontlening kan ook beperkt blijven tot de betekenis. In het Nederlands bestaat het woord *administratie* al lang, maar relatief kort geleden heeft het onder invloed van het Amerikaans/Engels de betekenis 'regering' erbij gekregen.

Ten slotte kennen we de leenvertaling. De samenstelling *wolkenkrabber* is min of meer ontleend aan de Amerikaanse formatie *sky scraper* (letterlijk vertaald 'hemelstrijker') en de samenstelling *snelweg* aan het Franse *route-express*.

In veel gevallen speelt bij de benoeming van een nieuw voorwerp een combinatie van deze mechanismen een rol.

☉ DIALECTONDERZOEK

De genoemde mechanismen voor de benoeming van nieuwe dingen zijn voornamelijk in standaardtalen bestudeerd. Hoe moderne begrippen in dialecten aangeduid worden, is echter zelden onderzocht. Stilzwijgend gaat men ervan uit dat de dialecten aan het uitsterven zijn en dat moderne begrippen er op dezelfde wijze in worden aangeduid als in de standaardtaal. Dat dit een misvatting is, zal ik laten zien aan de hand van de benamingen voor de spijkerbroek in de dialecten van het Nederlands.

De spijkerbroek werd in West-Europa populair in het begin van de jaren zestig. Marlon Brando droeg hem in de film *De Wilde* (1953) en Elvis Presley en Anne Helm deden hem uit in *Een zomer in Florida* (1962). Daarna was de spijkerbroek niet meer te stuiten. Hij drong door tot in alle uithoeken van het Nederlandse-taalgebied. Op het ogenblik zijn er in 65% van de Nederlandse huishoudens min- >

stens vier spijkerbroeken. De broek werd in Nederland via reclame in het standaard-Nederlands aan de man en aan de vrouw gebracht. Wat gebeurde er nu met de standaard-Nederlandse term in de dialecten? Op deze vraag zal ik proberen een antwoord te geven aan de hand van de antwoorden op vraag 13a van vragenlijst D 58 (1983) van het P.J. Meertens-Instituut: 'Hoe noemt de dialectsprekende jeugd in de plaats waarvoor u het dialect optekent een spijkerbroek (jeans)?' Deze vragenlijst is schriftelijk door een groot aantal informanten in het hele Nederlandse-taalgebied ingevuld. De antwoorden zijn op de kaart in beeld gebracht.

KEUZEMOGELIJKHEDEN

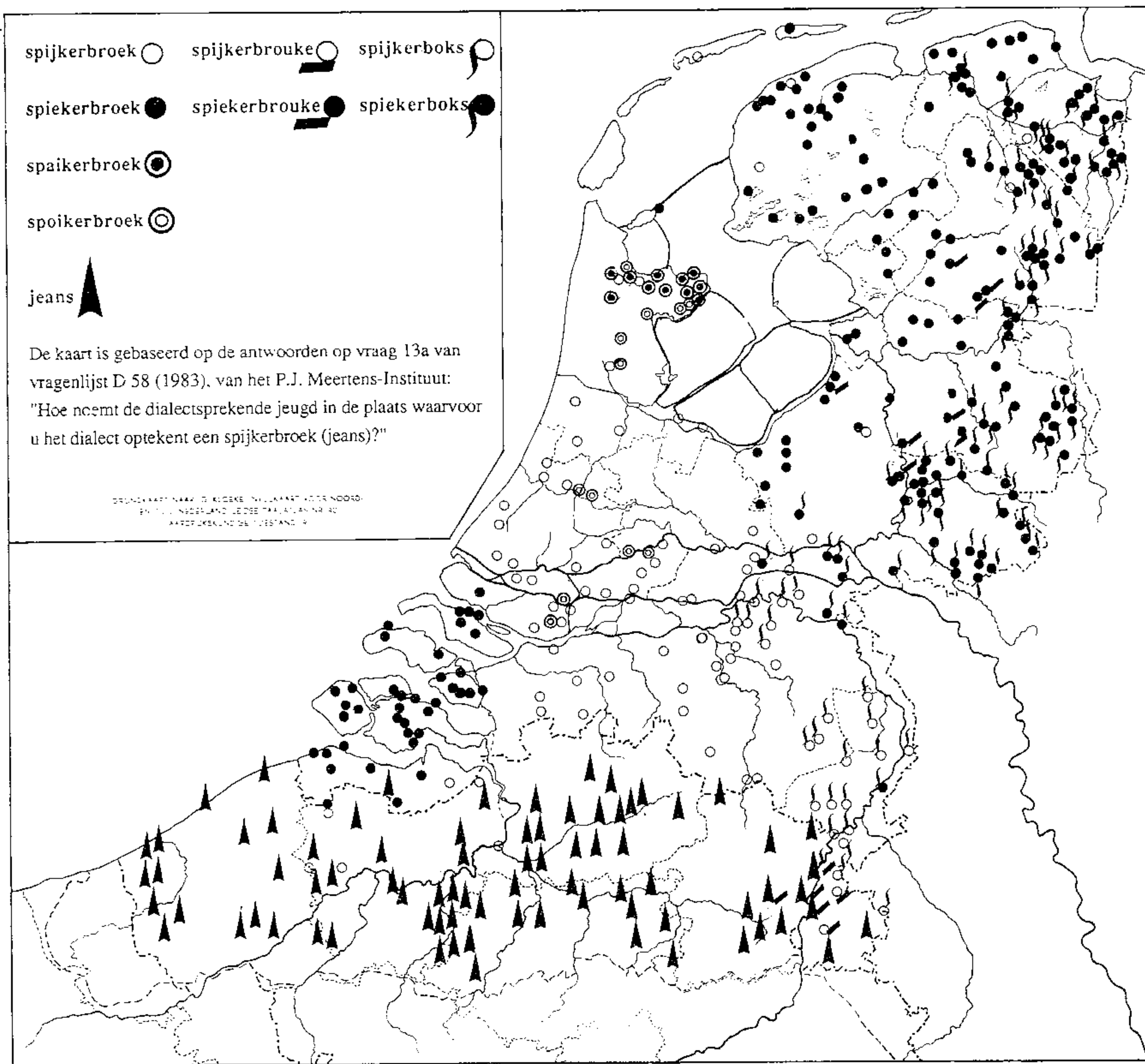
Bij de introductie van de spijkerbroek in de Nederlandse-dialectgebieden hadden de dialectsprekers in theorie vijf mogelijkheden om het kledingstuk aan te duiden. Welke wordt gebruikt, is sterk bepaald door de dialectvormen die een dialect heeft voor de voorwerpen 'spijker' en 'broek'.

Overname van beide standaard-Nederlandse woorden uit de samenstelling: *spijkerbroek*.

Dit komt nauwelijks voor, omdat er maar weinig dialecten zijn waar zowel een spijker als een broek dezelfde vorm als het standaard-Nederlands heeft: *spijker* en *broek*. We vinden de vorm *spijkerbroek* alleen in Midden-Brabant en in een paar plaatsen in Zuid-Holland.

Overname uit het standaard-Nederlands van het eerste lid van de samenstelling, maar aanpassing aan het dialect van het tweede lid: *spijkerboks*, *spijkerbrouke*.

Deze mogelijkheid komt nog minder voor, omdat er geen enkel gebied in Nederland is waar een broek wél op een van het standaard-Nederlands afwijkende manier wordt aangeduid, maar een spijker niet. De Limburgers onder u zullen nu meteen zeggen: 'Maar hoe zit het dan met onze woorden *spijkerboks* en *spijkerbrouke*?' In Nederlands Limburg is het eerste lid van de samenstelling inderdaad standaard-Nederlands en het tweede lid Limburgs. Maar dat komt niet omdat het Limburgse dialect geen aangepaste vorm voor *spijker* heeft. Een

spijker heet daar namelijk *nagel*. In Limburg bestaat dus wel degelijk een dialectwoord voor een spijker, maar om een spijkerbroek aan te duiden wordt het niet gebruikt. *Nagelbrouke*, *nagelboks* komt niet voor.

Overname uit het standaard-Nederlands van het tweede lid van de samenstelling, maar aanpassing aan het dialect van het eerste lid: *spiekerbroek*.

Dit type samenstelling vinden we in een groot deel van het Nederlandse-taalgebied, omdat er een groot gebied is waar voor *spijker* wel een dialectvorm bestaat maar voor *broek* niet. *Spiekerbroek* wordt gebruikt in West-Overijssel, West-Drenthe, West-Groningen, Friesland, Zeeland en op de Zuidhollandse eilanden en de Veluwe; in de kop van Noord-Holland zegt men *spaikerbroek* en *spoikerbroek*.

Aanpassing aan het dialect van beide leden van de samenstelling: *spiekerboks*.

Deze mogelijkheid vinden we in een smalle strook langs de grens met Duitsland in het gebied tussen de monding van de Eems en Nijmegen. Daar wordt de spijkerbroek soms aangeduid met *spiekerbroeke*, maar meestal met *spiekerboks*, een woordvorm die hetzelfde klinkt als het moderne voorwerp *speakerbox*. Dat twee ver-

schillende voorwerpen met dezelfde klankvorm worden aangeduid, leidt volgens de jeugd ter plaatse echter niet tot spraakverwarring. Ze schijnen het niet zo vaak tegelijk over hun broeken en hun geluidsapparatuur te hebben. Het is dan ook niet waarschijnlijk dat in dit gebied voor een van de twee voorwerpen een andere benaming zal worden gezocht, zoals elders wel eens gebeurt als twee voorwerpen met hetzelfde woord worden aangeduid.

De dialecten in dit gebied gebruiken naast *spieker* overigens ook sporadisch *nagel*, maar ook in deze streek komt *nagel* niet voor in woorden die een spijkerbroek aanduiden.

Invoering van een geheel andere benaming voor de spijkerbroek: *jeans*.

Deze laatste mogelijkheid treffen we aan in Vlaanderen en in twee plaatsen in Nederlands Limburg. Daar wordt meestal *jeans* en soms *jeansbroek* gebruikt. Men heeft het woord gekozen dat ook in het Engels en het Frans wordt gebruikt en dat volgens de Oxford English Dictionary naar alle waarschijnlijkheid uit het Italiaans komt. Het is een verbastering van *Genovese*, het bijvoeglijk naamwoord van *Genova*, *Genova* in het Nederlands. De stof zou in Amerika zijn ingevoerd op Genuese schepen.

Waarom hebben de Nederlandse

dialecten van België geen samenstelling van het type *spijkerbroek*? Een spijker wordt in het hele gebied *nagel* genoemd en een broek *broek*. Een spijkerbroek had dus in theorie best *nagelbroek* kunnen heten.

☛ **WAAROM GEEN NAGELBOKS?**

In de meeste Nederlandse dialecten wordt voor een spijkerbroek dezelfde samenstelling gebruikt als in het standaard-Nederlands. Die dialecten onderscheiden zich van het standaard-Nederlands doordat ze voor de twee delen van de samenstelling de dialectvormen gebruiken die in hun dialect gebruikelijk zijn. Voor spijker blijft dat het woord *spijker*, maar met een uitspraak die is aangepast aan het dialect: *spieker*, *spaiker*, *spoiker*. Voor broek is dat zowel het woord *broek* met aanpassing aan de uitspraak van het dialect, *brooke*, *brouk*, alsook het woord *boks*. Deze wijze van aanpassing van *spijkerbroek* aan het dialect vinden we in het hele Nederlandse-taalgebied, behalve in een paar plaatsen in het noorden langs de Duitse grens, in Nederlands Limburg en in België. Indien deze dialecten volgens hetzelfde procédé hadden gewerkt als de dialecten in de rest van het Nederlandse-taalgebied, had een spijkerbroek er een *nagelbroek* of *nagelboks* geheten.

Vanuit taalkundig oogpunt gezien is het nu bijzonder intrigerend waarom vormen met *nagel* niet voorkomen. Een mogelijke verklaring voor het ontbreken ervan in Vlaanderen zou kunnen zijn dat de broek daar al van het begin af aan met de Engelse/Franse term is geïntroduceerd. Helaas heb ik daar geen gegevens over kunnen vinden. Een nadeel van deze eventuele verklaring is bovendien dat ze maar voor een deel van het gebied opgaat. Ze verklaart immers nog niet waarom we *nagelbroek* evenmin in Nederlands Limburg aantreffen en in het luttele aantal plaatsen in de streek langs de Duitse grens in het noorden waar naast *spieker* ook *nagel* wordt gebruikt.

☛ **MISVATTING VERMIJDEN**

We moeten zoeken naar verklaringen die voor alle gebieden opgaan. Dat brengt ons op taalkundige verklaringen. Ik heb drie redenen kunnen bedenken waarom vormen als *nagel-*

boks, *nagelbroek* niet bestaan.

Allereerst is een spijkerbroek meer 'broek' dan 'spijker'. Het deel *broek* in *spijkerbroek* is meer bepalend voor de betekenis van het voorwerp dan het deel *spijker*. Het broekkarakter straalt van het voorwerp af, maar het spijkerachtige is al sinds lang met een lantaarntje te zoeken. Het deel *spijker* in *spijkerbroek* heeft slechts een symbolische betekenis. Door de toevoeging *spijker* weet je om wat voor soort broek het gaat, maar de broek wordt niet door spijkers gekarakteriseerd. Het is nu voorstelbaar dat sprekers van dialecten waarin een spijker wordt aangeduid met *spieker*, *spaiker* of *spoiker*, de samenstelling uit het standaard-Nederlands vrij klakkeloos hebben overgenomen zonder zich de eigenlijke betekenis van de samenstelling te realiseren. Dialectsprekers die een spijker *nagel* noemen, beseffen wellicht veel sterker dat een volledige vertaling in dialect van het standaard-Nederlandse *spijkerbroek* een 'broek met spijkers' zou aanduiden. Wellicht vonden zij dat wat te mal in het licht van het uiterlijk van de broek en besloten ze daarom een andere vorm te kiezen: *jeans* in België en *spijkerbrouke* of *spijkerboks* in Nederlands Limburg.

Ten tweede kan de plaats van het woord *spijker* in de samenstelling van invloed zijn op het vermijden van *nagelboks* en *-broek*. Het is aannemelijk dat bij ontleningen vanuit het standaard-Nederlands in het dialect het tweede lid van een samenstelling makkelijker dan het eerste lid vervangen kan worden door een dialectwoord dat afwijkt van het woord in de standaardtaal (bijvoorbeeld *broek* versus *boks* en *spijker* versus *nagel*). Wordt het tweede lid door een specifiek dialectwoord vervangen, dan belemmert dat de communicatie minder snel omdat men al op het goede spoor gezet is door het eerste lid. Wordt het eerste lid van de samenstelling echter door

een specifiek dialectwoord vervangen, dan is de kans op communicatiestoornissen veel groter.

Ten derde kan de angst bestaan dat *nagel* als nagel wordt geïnterpreteerd. In het hele Nederlandse-taalgebied wordt de nagel van een vinger of teen *nagel* genoemd. De dialecten verschillen alleen in de uitspraak van het woord een beetje van elkaar. In het gebied waar een spijker *nagel* heet, heeft het woord *nagel* dus twee betekenissen. Dat zou wel eens de reden kunnen zijn dat *nagelboks* en *nagelbrouke* niet voorkomen. Door de homonymie van *nagel* en het feit dat een spijkerbroek nu eenmaal niet meer gekarakteriseerd wordt door spijkers, zou dit woord immers makkelijk geïnterpreteerd kunnen worden als 'broek met of voor (vinger/teen)nagels'. Nagels zijn weliswaar niet zo taboe als andere lichaamsdelen, maar toch associeert men kledingstukken daar liever niet mee.

Of dit de enige verklaringen zijn voor het ontbreken van samenstellingen met *nagel* om een spijkerbroek aan te duiden en of het de juiste zijn, weten we nog niet. Daarvoor is meer onderzoek nodig naar de aanpassing in dialect van samenstellingen die moderne begrippen aanduiden.

De kwestie 'nagelboks' laat zien hoe vitaal de Nederlandse dialecten nog zijn. Onderzoek naar de benamingen voor moderne begrippen in de dialecten van het Nederlands is verder interessant omdat het ons inzicht verdiept in de beperkingen op ontlening. <

